

AZ ÓKORI CIVILIZÁCIÓK KIALAKULÁSÁNAK FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉSE

KOPPÁNY GYÖRGY⁵⁰

GEOGRAPHIC LOCATIONS OF DEVELOPMENT OF THE ANCIENT CIVILIZATIONS

Abstract: The human history has been divided into three main ages: modern times, Middle Ages, and ancient times, respectively. Ancient times were preceded by the so called prehistoric ages, when verbal culture was predominant. Evolution of writing took place about 3-5 thousand years B.P. The series of slave-holder empires ended by collapse of Roman Empire in A.D. 476. The first historic and prehistoric civilizations, having made more or less impression on European culture, are discussed in this paper. It is emphasized that these old civilizations developed in low latitudes, i.e. in warm climatic regions, suitable for growing a great number of various useful plants. The stabilization of climate occurred about 10.000 years B.P. and it coincided with origins of agriculture in different geographic regions, e.g. Near East or southwest Asia, east Asia, Africa, Mesoamerica, and South America.

BEVEZETÉS

Az emberi történelmet három nagy korszakra osztják: *Újkor*, *Középkor*, *Ókor*. Az *Újkor* kezdetét három dátumhoz is szokták kötni: 1455. Gutenberg a (42 soros) Biblia kinyomtatásával megnyitotta a könyvnyomtatás korszakát; 1492. Columbus első útja az Atlanti-óceánon át az Újvilág felé, amelyet további három hasonló út követett, majd a következő két-három évszázadban megkezdődött az újvilágok felfedezése; 1517. Luther Márton kifüggeszti 95 tézisét a wittenbergi templom ajtajára, és ezzel új korszak kezdődik, a reformáció korszaka.

A *Középkor* és *Ókor* határát Kr.u. 476-ra tették, mivel ekkor omlott össze a nagy, rabszolgatartó birodalmak közül az utolsó, a Római Birodalom. Nem a rabszolgaság intézménye szűnt meg teljesen, csak a rabszolgamunkán alapuló ókori birodalmak sorozata. Nagyjából a *Középkor* volt az a korszak, amikor Európában, Észak- és Kelet-Afrika, illetve Elő-Ázsia egy részén elterjedt a kereszténység.

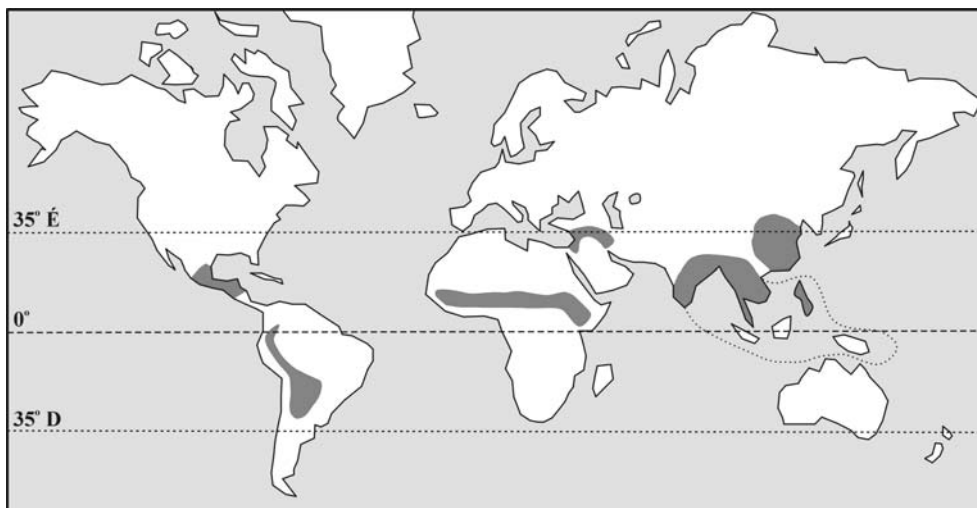
Az *Ókort* megelőzte a *történelemelőtti korszak*. Az utóbbiról kevés konkrétumot tudunk, csupán annyi ismert, hogy hol és körülbelül mikor élt ember, milyen eszközöket használt, az eszközök használatából pedig következtetni lehet az életmódra. Amit a történelemelőtti idők emberéről tudunk, abból valószínűsíthetjük, hogy vándorló, zsákmányszerző életmódot folytatott. Csak egyetlen apró adalék ehhez a Vértesszőlősön talált ősember lelőhelyén végzett ásatás, amelynek eredménye, hogy egymás alatt több kultúr-réteget találtak, amelyeket izoláló rétegek választottak el egymástól. Ez azt jelenti, hogy az ősember többször megtelepedett

⁵⁰ Szegedi Tudományegyetem, Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék. 6722 Szeged, Egyetem u. 2.
E-mail: koppany@geo.u-szeged.hu

itt, amikor az éghajlat enyhére fordult, égett fadarabok és csontok, használati eszközök maradványai jelzik a jelenlétét, majd a zordra váltott éghajlat miatt elvándorolt, és a következő melegekedéskor ismét visszatért.

A NÖVÉNYTERMESZTÉS MEGJELENÉSE LETELEPEDETT ÉLETFORMA, VÁROSOK, ÍRÁSBELISÉG MEGJELENÉSE

10 ezer évvel ezelőtt gyökeres fordulat kezdődött az ember életében: csaknem egyidőben a világ öt régiójában megjelentek a *növénytermesztés* nyomai: Dél-Anatólia és Közel-kelet, Dél-Ázsia, Kína, Szahel-övezet, Közép- és Dél-Amerika (*Gepts, P.* 2004) (1. ábra). Ezek közül a legrégebbi nyom az, amit Dél-Anatóliában találtak. Említést érdemel, hogy az autópályáink építésekor, az építés megkezdése előtt a terepet a régészek rendelkezésére bocsátják, hogy feltárásokat végezhesse nek a leendő autópálya helyén. Így találtak régészeink a mai Magyarország területén 7000 éves település nyomaira és égetett gabonaszemekre. Tehát 7000 éve már a Kárpát-medencében is kezdtek növénytermesztéssel foglalkozni.

1. ábra A kezdődő mezőgazdaság és házasítás nagyobb központjai, amelyeken kívül máshol is voltak a kezdetleges mezőgazdaságnak nyomai, de ezek kisebb jelentőségűek maradtak (Forrás: <http://www.eolss.net>)

Figure 1 Major centers of agricultural origins and crop domestication, there are additional ones, but they have played only minor role. (Source: <http://www.eolss.net>)

A növénytermesztés megjelenése azért jelent forradalmi változást az ember életében, mert helyhez kötött életmódot kíván. A haszon-növények és az állatok házasítása, a fajok nemesítése bővülő termést eredményez, amely több ember ellátását biztosíthatja. Megjelennek az első városok: *Jerikó* (7000 éves), *Úr* (kb. 6500 éves), *Trója* vagy *Ilion* (kb. 5500 éves), *Memphisz* (4900 éves) stb. (*Unger J.* 1997, *Pardo, M. – Echavarren, J. M.* 2004). A fallal körülkerített városok egyúttal vé-

delmet is nyújtottak a nomád életmódot folytató csoportok betörései ellen. A helyhez kötött életmód és gazdálkodás magával hozta a *kereskedelem* kialakulását. A kereskedőnek pedig szüksége van leltár készítésére („könyvelésre”), a leltárhoz pedig az *írás bevezetésére*. Nagyon valószínű, hogy az *írás megjelenése és a kereskedelem között okozati összefüggés van*.

Az első írásforma a *képirás* volt. Ennek egyik formája az egyiptomi hieroglifák írása volt. Kínában meghonosodott a *szóírás* vagy *szótagírás*. Ezt az írásformát átvették a koreaiak és a japánok is. A kínaiak előrelátásáról tanúskodik, hogy gyakran teknősök páncéljára vagy birka csontokra írtak, ezek ugyanis nem korhadnak el, mint az állatbőr vagy papírosz. Így került elő egy körülbelül 3500 éves, birka csontja jegyzett kínai napló, amely időjárási följegyzéseket is tartalmazott.

Babilóniában az *ékírás* honosodott meg, erre különösen alkalmasak voltak az agyagból készült táblák, de kőbe is vésték írásokat. *Hammurábi* (Kr.e. 1800 körül) babilóniai uralkodó törvényeit 2,25 m magas kőbe vésette, *Szanherib* (Kr.e. 705-681) hatszögletű agyagprizmája a babilóniai király hadjáratairól tudósít, megemlíti egyebek között, hogy Júda királyát, *Hiszkiját* adófizetésre kényszerítette (*Haag, H.* 1989).

Az írás fejlődését vázlatosan az *1. táblázat* foglalja össze. Az írásbeliség ugyan lehetővé tette a történelem írásos megjelenését, de a kultúra uralkodó formája az orális kultúra maradt, hiszen a népesség nagy része írástudatlan volt, és a „történelem” szóhagyományként szállt generációról generációra. A szóhagyományban keveredett a monda, rege, mítosz a valódi történelemmel. Ezért fontos, hogy a valódi történelmet három kritérium alapján válasszuk el a mondák és mítoszok világától. *A valódi történelem tartalmaz:*

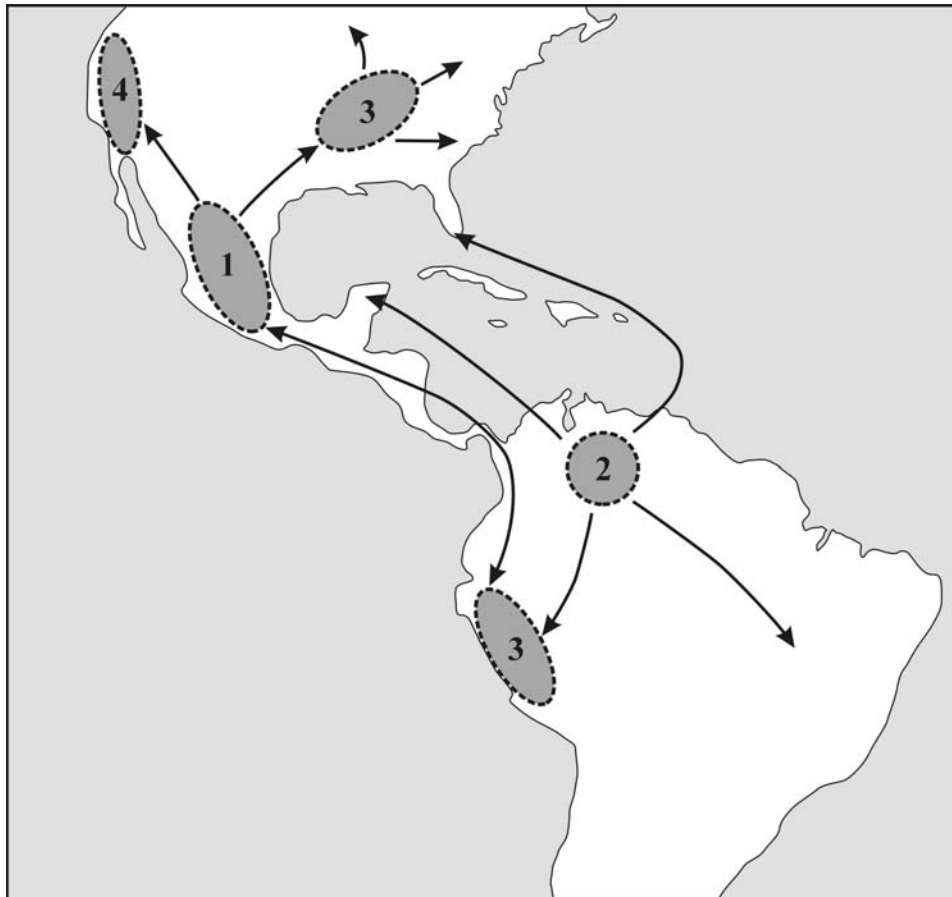
1. Azonosítható földrajzi helyeket, bár az elnevezések az idők folyamán változhattak.
2. Azonosítható időt, pl. egy város alapításától vagy neves uralkodó trónralépésétől számított éveket.
3. Azonosítható személyeket, kortársak neveit.

Nem feladatunk itt, hogy a történelem írásának kezdetét elemezzük, csupán az írásos kultúra megjelenésére akartunk hivatkozni.

1. táblázat Az írás fejlődéstörténete
Table 1 The development of writing

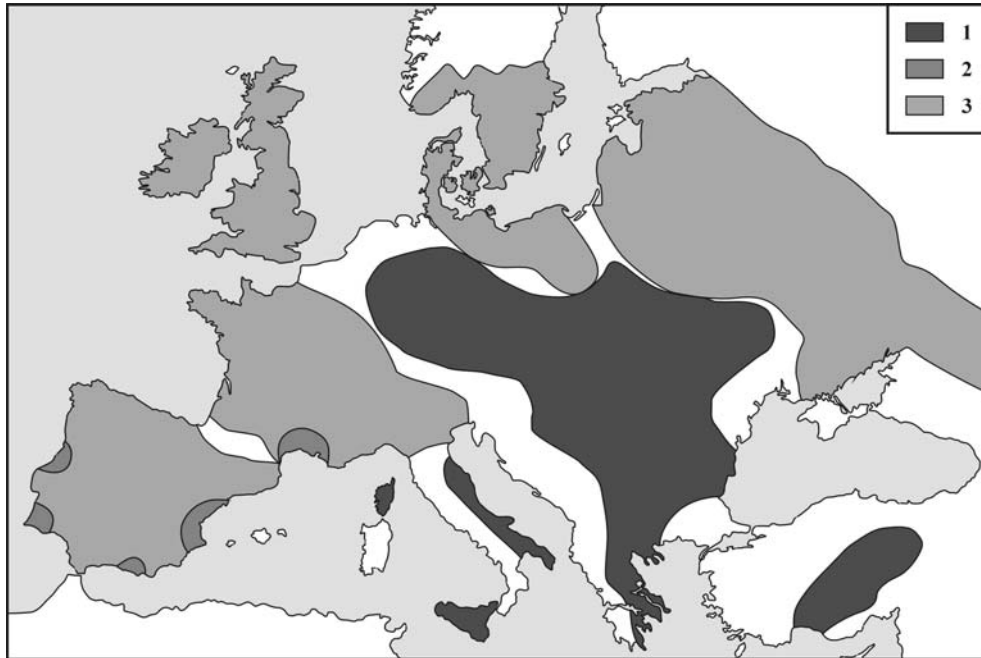
Hieroglifák	Kr.e. 3000	
Kína	Kr.e. 3000	fogalomkör
Ékírás	Kr.e. 2500	
Protosínai	Kr.e. 1500	szóírás
Fóníciai	Kr.e. 1200	
Szabeus	Kr.e. 1000	szótagírás
Arameus	Kr.e. 1000	
Óhéber	Kr.e. 800-500	mássalhangzó írás
Ógörög	Kr.e. 800-500	
Latin archaika	Kr.e. 1. század	

Fontos számunkra, hogy a növénytermesztés, egyes állatfajták házasítása, a letelepedett életmód miatt következett be csaknem egyidejűleg több, egymástól távoli területen. Amerika őslakóinak, nevezetesen a 18 illetve 11 ezer éve Észak-Ázsiából bevándorolt mongoloid törzseknek kutatása során többek között fény derült arra, hogy Közép- és Dél-Amerikában Kr.e. 6000, illetve 2500-1500 évvel megjelent a kukorica-, bab- és köles-, illetve manióka-, édes burgonya-termesztés (Zveribil, M. – Pluciennik, M. 2004) (2. ábra). Hasonlóképpen Európa délkeleti részeire Kr.e. 7000 és 5000 között Anatólia felől kezdett elterjedni a mezőgazdasági termelés (3. ábra).

2. ábra Kezdődő mezőgazdálkodási góccok az Újvilágban: 1. Kukorica, bab, kása (Kr.e. 6000-től), 2. Manióka, édes burgonya, trópusi alföldi növények (Kr.e. 1500-tól), 3. Kisebb magok és kása (Kr.e. 2500-tól), 4. Őshonos növények termesztése Nyugat-Amerikában (Forrás: <http://www.eolss.net>)

Figure 2 The origins of agriculture in the New World: 1. Maize, beans, squash complex (originally upland crops) (6000 BC onwards), 2. Manioc, sweet potato (tropical lowland crops) (1500 BC onwards), 3. Small seed and squash (2500 BC onwards), 4. Indigenous plant husbandry in West America (Source: <http://www.eolss.net>)

3. ábra A földművelő, pásztorkodó gazdálkodás elterjedése Európában: 1. Mezőgazdálkodó közösségek letelepülése, 2. Idegen formában gazdálkodók területei, 2. Anatóliából és Közel-Keletről behozott gazdálkodás formái (Forrás: <http://www.eolss.net>)

Figure 3 Introduction of agro-pastoral farming into Europe: 1. Areas of colonisation by farming communities, 2. Enclave-forming farmer settlement, 3. Indigenous foragers adopting farming (Source: <http://www.eolss.net>)

AZ ÓKORI CIVILIZÁCIÓK ÉS BIRODALMAK

Témaválasztásunk szempontjából tisztáznunk kell, hogy itt csupán néhány ismertebb, ázsiai, európai illetve észak-afrikai régióról esik szó. Az Újvilágban létezett kultúrák megismerése, tanulmányozása, megértése még nem teljesen megoldott feladat, ezért ezek tárgyalását mellőzzük.

Figyelmünket ebben a tanulmányban azokra a civilizációkra fordítjuk elsősorban, amelyeknek hatása valamilyen formában napjainkig hat az európai kultúrára. Idesoroljuk a *kínait*, hiszen a porcelánon, tuson, sárkányrepülőn, tűzijátékon kívül a 2500 éves kínai bölcséleti iskolák közül a taoizmus, a buddhizmus, kis mértékben a konfucianizmus, ha életmódunkra és gondolkodásunkra nem is, de történeti érdeklődésünkre hatottak. A kínai kultúra kialakulását 5000 évesre becsülik. Az indiai szubkontinensre mintegy 4-5000 éve telepedtek le a dravidák. A *hindu* bölcsesség, életszemlélet, a jóga több ezer éves múltra tekint vissza. Az európai orvostudomány napjainkban sem a kínai akupunktúra és akupresszúra, sem a hindu jóga tanaival nem konfrontálódik.

Mezopotámiában több birodalom is váltotta egymást vagy létezett egymás mellett, *Babilónia*, *Asszíria*, *Perzsia* és mások. Mezopotámia a két nagy folyóról, a Tigrisről és az Eufráteszről kapta nevét, ami annyit jelent: „Folyók közötti ország”. *Egyiptomhoz* hasonlóan igen fejlett csillagászati ismeretekkel rendelkeztek, építő tudományuk is csodálatra méltó. Elég, ha a berlini Pergamon Múzeumban kiállított babilóniai Diadalútra gondolunk, amelynek falait tűz-zománchoz hasonló, élénk színekben csillogó szárnyas oroszlánok díszítik. Egyiptom kultúrájának csodás termékeit pedig, egyebek között, Londonban a British Museum őrzi. Asszíria híres királynőjének, Szemirámisznak sírfelirata szerint „ő volt, aki a nagy vizeket megfékezte, a terméketlen földet termékennyé tette”, vagyis öntöző csatornákat építtetett a Tigris és Eufrátesz folyók közé.

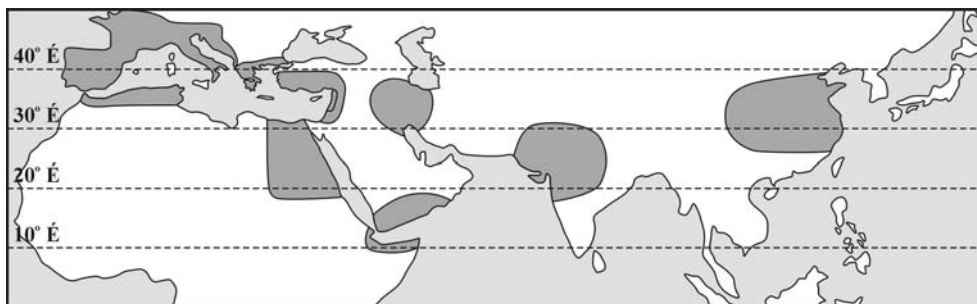
A Kr.e. 9. században több kultúra is fejlődésnek indult. Itt említhetjük meg *Izrael* önálló királyságának kialakulását, amelynek a babilóniai, majd később a római megszállás vetett véget. Az Arab-félsziget déli részén megjelentek a kereskedelemmel foglalkozó *Szábeusok*, akiknek királynője ellátogat, és ajándékokat visz a bölcsességéről híres Salamon királyhoz Jeruzsálembé. (Goldmark Károly „Sába királynője” címmel operát szerzett erről az eseményről.). *Fónícia* kereskedő hajói bejárják a Földközi-tenger kikötőit, egyebek közt papíroszt szállítanak könyvek írásához, a Biblosz nevű kikötőről kapja a könyv az ókori nevét, ennek többes-száma (görög nyelven) biblia.

A görög kultúra kialakulása is kb. a Kr.e. 9. században kezdődött, és folyamatosan terjedt a Földközi-tenger keleti medencéjében, mint hellén gondolkodás és életmód. Ebben nagy szerepe volt Nagy Sándor hódításainak a Kr.e. 4. században, ő alapította egyebek között az egyiptomi Alexandriát, amely a mai napig megmaradt, eltérően a többi hasonló nevű várostól, amelyek az évezredek során elpusztultak. Az ógörög nyelv a művelt rétegek nyelvének számított. Az egyiptomi Alexandriában élő nagyszámú zsidó közösség is ezt a nyelvet értette, ezért kellett az ószövetségi bibliai könyveket ógörög nyelvre lefordítani, ez a nevezetes „Hetvenes fordítás” (Kr.e. 1. század).

Róma alapításának (Kr.e. 753) legendája Romulusz és Rémusz nevű iker-testvérekhez fűződik. A hagyomány szerint etruszk királyi családból származó gyermekek voltak, akiket trónviszály során kiraktak csecsemő-korukban a Tiberisz partjára. Hangos sírásukra egy anyafarkas odament hozzájuk, és szoptatta őket. Később egy etruszk pásztor család talált rájuk, magukhoz vették és fölnevelték őket. Felnőtt korukban Romulusz elhatározta, hogy várost alapít, építeni kezdte a város falait, de testvére kigúnyolta, naponta átugrott az épülő falon. A város azonban felépült, majd egy birodalom fővárosa lett. Róma néven ismerjük, és gyakran úgy emlegetik, mint „az örök város”(*Új magyar lexikon* 1961). Róma és Olaszország szimbóluma a két csecsemőt szoptató farkas, ezért látható Brnóban, a Spielberg bejáratánál emlékművön is ez a jelkép, hiszen az Osztrák Monarchia idején olasz hazafiak raboskodtak Spielberg kazamatáiban.

Karthágó a mai Tunézia területén épült, növekvő hatalma fenyegette Rómát, ezért a rómaiak több hadjáratban harcoltak ellene, végül a Kr.e. 1. században elfoglalták és lerombolták.

A felsorolt ókori birodalmak, civilizációk a 40. északi szélességtől délre alakultak ki, egyetlen kivétel Róma (4. ábra). Számos kutató hangoztatja azt a véleményt, amely szerint a legutolsó 10.000 évet megelőző korszakban az éghajlat rendkívül változékony volt, a hőmérséklet gyorsabban és nagyobb mértékben változott, mint azt bármikor is hittük (Czelnai R. 1999, Gepts, P. 2004, Scarre, C. J. 2004, Zveribil, M. – Pluciennik, M. 2004). Egyetlen paleoklimatológiai kutatás sem található, amely arra utalna, hogy 4-5000 évvel ezelőtt hűvösebb éghajlat uralkodott volna a jelenleginél. A korabeli babilóniai és egyiptomi rajzok szerint az emberek testét laza és kevés ruha borította, ami arra vall, hogy meleg éghajlat uralkodott akkor.

4. ábra A maradandó hatást gyakorló ókori civilizációk kialakulásának földrajzi elterjedése
Figure 4 Geographical distribution of ancient civilizations with permanent impact

Nincs okunk kétségbe vonni, hogy az ókori civilizációk olyan éghajlati zónában alakultak ki, amelyekben az évi középhőmérséklet a mai éghajlatnak megfelelően 15 és 28°C között változott. A meleg és napsütésben gazdag éghajlat, különösen, ha elegendő víz is áll rendelkezésre, nagyon alkalmas különböző hasznos növények termesztésére, mint a rizs, gabonafélék, szőlő, gyümölcsök, zöldségfélék, gyapot, tea, kávé, vanília és más fűszernövények, illatszerek vagy festékanyagok készítésére alkalmas növények. A déli gyümölcsöket és sok fűszerféléket az Újkorban is a meleg éghajlatról szállítják a közepes és magas szélességek felé.

A RÓMAI BIRODALOM TERJESZKEDÉSE ÉSZAK FELÉ

Figyelmet érdemel a Római Birodalom. Róma a 42. északi szélességen fekszik, New York a 41. északi szélességen van, mégis Rómában a téli hónapok átlaghőmérséklete 6-8 fokkal magasabb, mint New Yorkban. Az amerikai kontinens hegységei ugyanis jórészt észak-déli irányúak, így utat engednek a sarkvidéki hideg légtömegeknek, míg az eurázsiai hegyvonulatok zömmel kelet-nyugat irányúak, ezért télen nagyrészt akadályozzák a sarki hideg levegő dél felé áramlását. Itáli-

át az Alpok védik télen az erősebb lehűléstől. Az ókori rómaiak ruházata (tunica, tóga) arra utal, hogy 2000-2500 évvel ezelőtt is enyhe vagy meleg éghajlat uralkodott Itáliában. A Birodalom jelentős része Észak-Afrikában és a Közel-Keleten volt, csak a Kr.u. 1-2. században terjeszkedett Anglia felé, és elérte az 55. északi szélességet (*Történelmi Világtalasz* 1998). Az Alpoktól északra eső tartományokban, vagy Pannóniában már hideg téli időjárással találkoztak, ezért a téli hónapokban fűtésre kényszerültek. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha föltételezzük, hogy Európában a fűtés technikát a rómaiak terjesztették el.

A jelenkor legnagyobb népsűrűségű országainak 90%-a a szubtrópusi vagy trópusi éghajlati övezetben található, a világ 100 legnépesebb városa közül 93 a 45. szélesség és az Egyenlítő között van (*Világtalasz országlexikonnal és tematikus fejezetekkel* 2004, *Koppány Gy.* 2005). Ez alól a jellemzés alól Európa kivétel, hiszen itt található a legnagyobb népsűrűségű országok közül Hollandia, Belgium, Egyesült Királyság, Németország és Liechtenstein, amelyek a 45. északi szélességtől északra vannak. A 100 legnépesebb város közül csak 7 helyezkedik el a 45. szélességtől északra, valamennyi Európában található. A meleg éghajlat tehát nem csak az ókorban, hanem nagyrészt a jelen korban is vonzza az embert a letelepedésre. Ebben bizonyára közrejátszik az, hogy a meleg éghajlaton a föld termése több embert tud eltartani, mint a hűvös éghajlaton, ahol főleg legelők vagy erdők képesek csak megmaradni. A kultúrnövények a magasabb szélességek felé fokozatosan ritkulnak, a gabonafélék közül bizonyos földrajzi szélességig marad a rozs, amely aránylag hidegtűrő, a gyümölcsök cukortartalma a hűvös éghajlaton egyre csekélyebb, sok gyümölcs pedig meg sem terem, mert nem viseli el a téli fagyot.

Mindezeket figyelembe véve észre kell vennünk, hogy a meleg éghajlat az ókorban éppúgy, mint napjainkban kedvezőbb feltételeket nyújt az ember letelepedésének, a népsűrűség növekedésének, mint a hűvös éghajlat.

IRODALOM

- Chandler, G.* 2004. The Archaeology of Western Asia. In Geography from Encyclopedia of Life Support systems (EOLSS). Developed under the Auspices of the UNESCO, Eolss Publishers, Oxford. U.K. (<http://www.eolss.net>).
- Czelnai, R.* 1999. A Világóceán. Tudomány-Egyetem. Vince Kiadó Kft, Budapest.
- Gepts, P.* 2004. Origins of Plant Agriculture and major Crop Plants. In Management, Forestry and Fisheries (OFW) from Encyclopedia of Life support Systems (EOLSS). Developed under the Auspices of the UNESCO, Eolss Publishers, Oxford. U.K. (<http://www.eolss.net>).
- Haag, H.* 1989. Bibliai lexikon. Szent István Társulat, Budapest.
- Koppány Gy.* 2005. Ha tényleg bekövetkezne a globális melegedés. Légkör 50/3. pp. 23-25.
- Scarre, C. J.* 2004. The Archaeology of Ancient Civilizations. In Archaeology from Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS). Developed under Auspices of the UNESCO, Eolss Publishers, Oxford. U.K. (<http://www.eolss.net>).
- Történelmi Világtalasz* 1998. Cartographia Kft, Budapest.
- Új magyar lexikon* 1961. 5. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Unger J.* 1997. Városklimatológia – Szeged városklimája. Acta Climatologica Univ. Szegediensis 31/B.

Világatlasz országlexikonnal és tematikus fejezetekkel 2004. Nyír-Karta Bt, Nyíregyháza.

Zveribil, M. – Pluciennik, M. 2004. Historical Origins of Agriculture. Why take up Farming? Explanation for the Origins of Agriculture. In the Role of Food, Agriculture, Forestry and Fisheries in Human Nutrition from Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS). Developed under the Auspices of the UNESCO, Eolss Publishers, Oxford. U.K. (<http://www.eolss.net>).